

Skript

HISTORISCH
TIJDSCHRIFT

Artikel: Aanpassing en verzet. Kerk en staat in de DDR

Auteur: Beatrice Jansen de Graaf

Verschenen in: *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 22.4, 47-60.

© 2014 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

ISSN 0165-7518

Abstract: Not available.

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat vier maal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

Een abonnement op *Skript* kost 20 euro per jaar. U kunt lid worden door het machtigingsformulier in te vullen op www.skript-ht.nl. Ook kunt u een e-mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie. Artikelen ouder dan een jaar zijn gratis te downloaden op www.skript-ht.nl/archief.

Skript Historisch Tijdschrift • Spuistraat 134, kamer 558 • 1012 VB Amsterdam •
www.skript-ht.nl • info@skript-ht.nl

Aanpassing en verzet

Kerk en staat in de DDR

Bij de omwentelingen in Oost-Duitsland was een grote rol weggelegd voor de evangelische-lutherse kerk. Journalisten spraken zelfs hun vrees uit dat de DDR van een 'arbeiders- en boerenstaat' nu een 'pastorenrepubliek' zou worden. Zeker toen beelden van tienduizende zingende, kaarsen en kruisjes dragende demonstranten over de hele wereld gingen. Had de kerk daadwerkelijk een 'protestantse revolutie' ontketend tegen het communistische regime en hoe is ze in die rol gegroeid? Wat was de verhouding kerk-staat in de voorgaande jaren?

De kerk was de laatste niet-gelijkgeschakelde maatschappelijke organisatie in de DDR. Binnen de kerkmuren ontstonden de eerste broedplaatsen van oppositie. De kerken speelden ook een grote rol in de vreedzame omwentelingen van 1989/1990. Bovendien waren de kerken traditiegetrouw de enige organisaties met 'gesamtdeutsche' en internationale betrekkingen en lieten zich daardoor moeilijk volledig in de socialistische maatschappij integreren. De stasi had de kerken dan ook speciaal in het vizier.

Uit de Stasi-archieven blijkt echter ook dat de kerken soms te nauw met de staat samenwerkten. Vanwege hun hoge zendingsbewustzijn, hun affiniteit met het socialisme en beïnvloeding door de nabijheid van de macht hebben verscheidene kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders zich door SED-machthebbers en stasi laten gebruiken. Na tien jaar onderzoek is duidelijk geworden dat de rol van de kerken

in de DDR genuanceerd beschouwd moet worden. Bij een beoordeling van de verhouding kerk-staat in dit artikel staan de volgende drie vragen daarom centraal: Hoe gedroeg de communistische dictatuur zich ten aanzien van de kerken? Wat was de houding van de kerken ten opzichte van de dwangmaatregelen en pogingen tot beïnvloeding van de staat? Welke politieke effecten had het bestaan van onafhankelijke kerken op het SED-regime? Aan de hand van deze vragen zal in dit artikel een overzicht geboden worden over de verhouding kerk-staat in de DDR.

Confrontatie

De evangelisch-lutherse kerk in Duitsland werd in 1948 in Eisenach als federatief verband opgericht. De oprichters bouwden bewust voort op de ervaringen van de Belijdende Kerk in het derde Rijk en op de Stuttgarter schuldbelijdenis van 1945. Van de achten-twintig 'landskerken' lagen er vanaf 1949 acht op het grondgebied van de (latere) DDR. In 1945 behoorde tachtig procent van de zeventien miljoen Duitsers in de Russische bezettingszone tot de evangelisch-lutherse kerk, twaalf procent tot de rooms-katholieke kerk en een procent tot de zogenaamde 'Freikirchen'

Na de oprichting van de beide Duitse staten in 1949 bleef de Evangelische Kirche in Deutschland (EKD) gewoon bestaan en hield bewust vast aan de eenheid van de Duitse kerk in Duitsland vast. De uitgangssituatie voor de EKD was in beide Duitse staten echter enorm verschillend. In de DDR waren de omstandigheden zeer ongunstig. De communistische partijen in het Oostblok kregen vanuit Moskou de richtlijnen om de kerken stelselmatig uit het openbare leven te verdringen en hun werkterrein tot de religieuze cultus te beperken. Tegelijkertijd dienden de kerken mee te werken als stabiliserende krachten aan de antifascistische opbouw van de DDR.

Onder de toenemende stahnisatie van de DDR vanaf 1949 spitste zich de confrontatie tussen de kerk en het regime zich toe.

Hoewel de grondwet van de DDR de godsdienstvrijheid en het recht op godsdienstig onderwijs garandeerde, ontketende de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) vanaf 1950 een hetze tegen jonge christenen. In het openbaar moesten zij zich in bedrijven en scholen verantwoorden voor hun 'reactionaire' lidmaatschap van de kerk, immers een relict uit de pre-socialistische maatschappij. De DDR-leiding verweet hen lid te zijn van een illegale, Amerikaanse mantel- en spionageorganisatie. Ongeveer drieduizend christelijke scholieren werden tot schoolverlating gedwongen.

In juni 1953, drie maanden na de dood van Stalin, kreeg de DDR-leiding vanuit Moskou het bevel een nieuwe, meer gematigde koers in te slaan. Die nieuwe koers betrof de algehele politieke en maatschappelijke situatie in de DDR, en daarmee ook de kerkpolitiek. De gevangenen christenen kwamen vrij en er ontstond een mate van coëxistentie tussen de kerk en de staat. Voor het eerst spraken de leiders van de DDR met de kerkleiding van de evangelisch-lutherse kerken.

Voortaan meed de SED-top een directe confrontatie met de kerken en concentreerde zich sterker op het ideologische dispuut met het christendom. Met de introductie van *de Jugendweihe* in 1954 had het regime een middel gevonden om de jongeren van de kerk en het christendom te vervreemden. De *Jugendweihe* was een plechtigheid die officieel de overgang van een kind naar het volwassen lidmaatschap van de socialistische samenleving markeerde. Jongeren die vanwege gewetensbezwaren de *Jugendweihe* meden hoefden niet te rekenen op een stage- of studieplaats. Uiteindelijk verloren de kerken de strijd tegen deze concurrent van de kerkelijke confirmatie.

Oost-Duitse jongeren
waren verplicht lid
van de Freie
Deutsche Jugend.

Vervolgens doelde het SED-regime op de verbreking van de eenheid van de evangelische-lutherse kerk in West- en Oost-Duitsland. Die *gesamtdeutsche* kerk werd gezien als belasting voor het streven van de DDR naar politieke en maatschappelijke zelfstandigheid en internationale erkenning. Het SED-regime nam daarom het verdrag dat de EKD met de regering van de Bondsrepubliek over pastorale hulpverlening aan de Bundeswehr op 7 maart 1957 had gesloten als aanleiding om deze laatste Duits-Duitse banden aan te vallen. Er werd een staatssecretariaat voor 'Kirchenfragen' opgericht, onder leiding van Werner Eggerath. Zijn afdeling hield de deuren gesloten voor de leiding van de EKD en onderhield alleen nog maar betrekkingen met afzonderlijke landskerken. Zo paste de staat een verdeden heersstrategie toe. 'Gehoorzame' landskerken werden beloond met privileges zoals het verstrekken van bouwvergunningen voor kerken. 'Ongehoorzame' kerken werden bestraft door ze te isoleren en met alle mogelijke administratieve, politieke en spionage-middelen tegen te werken. Met dit samenspel van indirecte ideologische confrontatie en gedifferentieerde 'beloningen' was de toon van de kerkpolitiek in de DDR voor de komende decennia gezet. Hoe reageerden de kerken daarop?

Resignatie en schikking

De kerken beseften dat hun gemeenteleden zich op het leven in een socialistische republiek instelden en zich niet langer een houding van radicaal verzet wilden en konden permitteren. Ook zij moesten zich schikken. In de zomer van 1958 verklaarden de vertegenwoordigers van de landskerken in een algemeen communiqué hun loyaliteit aan de 'vredespolitiek' van de DDR.

Deze loyaliteitverklaring was omstreden. Het SED-regime had een week eerder namelijk de zogenaamde 'tien geboden van de socialis-

tische moraal en ethiek' afgekondigd. Volgens die geboden zou de wetenschappelijke wereldbeschouwing van het marxisme op alle gebieden van het culturele leven terrein moeten winnen. Dat impliceerde een complete afwijzing van de christelijke leer en de invloed van de kerken in het maatschappelijke leven. Verschillende kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders verzetten zich daarom heftig tegen de loyaliteitsafkondiging. Behalve de onmogelijkheid van de aanspraak van de staat op de alleenheerschappij over ethiek en moraal, wezen zij ook op de steeds langer wordende lijsten van gevangenezette dominees en onderdrukte christenen. In augustus 1958 zaten er bijvoorbeeld zesentwintig dominees gevangen, in september al dertig.

In oktober 1958 verscheen Karl Earths *Brief an einen Pfarrer in der Deutschen Demokratischen Republik*. De Zwitserse theoloog Barth meende dat de kerk in haar onderdrukte positie in de DDR eigenlijk de beste vorm van kerk-zijn etaleerde. In de DDR waren de kerken ontdaan van privileges als godsdienstonderwijs en kerkelijke belasting en daarmee van de liberale, burgerlijke franje die voor de Tweede Wereldoorlog het zicht op het ware zuivere christendom vertroebeld had en tot een ondersteuning van het nationaal-socialisme had geleid. Barth adviseerde de kerken in de DDR zich loyaal op te stellen ten aanzien van hun staat, die immers mogelijkheden bood om eindelijk sociale gerechtigheid in Duitsland te verwerkelijken.

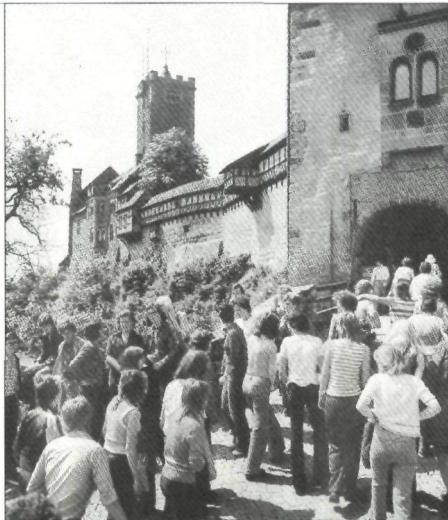
De loyaliteitsverklaring van de DDR-kerken en Barths brief berustten op drie opvattingen. Ten eerste reactiveerde Barths brief de fronten van de kerkstrijd in het nationaal-socialisme en transponeerde die naar de verhouding kerk-staat in het naoorlogse Duitsland. Het kerkelijke verzet tegen het Duitse fascisme diende zich voort te zetten in het kerkelijke verzet tegen kapitalisme en een te sterke binding van de kerk aan de staat. Barth en met hem vele Oost-Duitse

theologen (Hans Iwand, Martin Niemoeller) meenden die beide elementen in de BRD te herkennen. In de DDR daarentegen was alle overbodige maatschappelijke status en staatssubsidie weggesneden.

Ten tweede wees Karl Barth alle vergelijkingen tussen de 'bruine' en de 'rode' dictatuur van de hand. Het nationaal-socialisme had zich als een christelijke verlossingsleer met Hitler als messias gepresenteerd en daarmee de christelijke boodschap geperverteerd. Het communisme daarentegen verborg zich niet achter een christelijk masker en was ronduit atheïstisch, zij het gefundeerd op humanistische idealen. Het communisme was daarom een 'eerlijkere' ideologie. Een christen mocht dan ook geen communist zijn, maar moest zich als anti-anti-communist presenteren. Hoewel een christen zich volgens Barth door geen van beide blokken mocht laten instrumentaliseren, formuleerde de theoloog uit Basel zijn keuze tegen de politieke praktijk in West-Duitsland het scherpst. De sociale gerechtigheid liet zich volgens Barth toch net iets beter realiseren in het socialistische dan in het burgerlijk-kapitalistische Duitsland.

Ten derde werd men zich bewust dat de kerk nu eenmaal met deze DDR-slaat leven moest. Zeker na de bouw van de Muur in augustus 1961. De bevolking gaf zich rekenschap van de veranderde omstandigheden en schikte zich daarin. Ook de kerk, wilde ze zich niet in een permanente schuil- of verzetshouding terugtrekken, zag in dat ze zich met de socialistische staat moest arrangeren.

Aanleiding tot de definitieve organisatorische deling van de kerk was de afkondiging van de nieuwe grondwet van 1968, waarin de nadruk nog meer kwam te liggen op de socialistische opbouw van de DDR. In juni 1969 scheidden de de acht Oost-Duitse kerken zich van de EKD en richtten een eigen kerkenbond op: de *Bund Evangelisch-Lutherische Kirchen in der DDR* (BEK).

Oost-Duitse toëfsten bij de Wartburg, waar Luther zijn bijbevertaingsctireef.

De kerk in het socialisme

In 1971 onderbouwde de BEK haar arrangement met en in de DDR als volgt: *'Eine Zeugnis- und Dienstgemeinschaft von Kirchen in der DDR wird ihren Ort genau zu bedenken haben: In dieser so geprägten Gesellschaft, nicht neben ihr, nicht gegen sie.'* Deze formule werd samengevat met het begrip *'Kirche im Sozialismus'*. De SED-leiding vatte dit concept op als een theologische aanpassing aan de maatschappelijke verhoudingen. Zij ging er van uit dat de kerk voortaan de DDR-politiek zou ondersteunen. Voor de kerken was deze formule hoofdzakelijk een theologische plaatsbepaling, die aan de basis niet direct een rol hoefde te spelen.

Voor de DDR-leiding zaten er een aantal onvoorziene haken en ogen aan deze positiebepaling van de BEK. Met een beroep op deze concrete loyaliteitsverklaring maakten de kerken aanspraak op hun recht, over de vormgeving van het socialisme in de DDR mee te mogen praten. Nadelig voor de kerken was echter het feit dat haar status niet juridisch geregeld was. De betrekkingen tussen staat en kerk werden ook niet door middel van verdragen geregeld. Daardoor bleef de BEK op de zogenaamde 'stille diplomatie' en de schaarse gesprekken tussen kerk en staat aangewezen. De kerkleiding bevond zich in een permanente afhankelijkheidspositie en kon slechts 'bedelen' om gesprekken over kwesties als pastorale hulp aan gevangenen, mogelijkheid tot kerkelijke televisiediensten en congressen.

Vanzelfsprekend gebruikte het DDR-regime het middel van deze gespreksdiplomatie alleen wanneer en met wie het haar uitkwam. Ook hier paste de staat een verdeel- en heersstrategie toe. De differentiëeringsstrategie resulteerde in 1978 in de uitnodiging voor de 'loyale' voorzitter van het BEK-bestuur, bisschop Albrecht Schönherr, voor een gesprek met staats- en partijchef Honecker. Dit eerste officiële gesprek tussen de hoogste leiders van kerk en staat

vond op 6 maart 1978 plaats. Honecker en Schönherr stelden een 'modus vivendi' op voor de verhouding tussen staat en kerk

De staat hoopte de kerken te instrumentaliseren voor haar externe 'Vredespolitiek' en de interne stabilisatie van de samenleving. Economische knelpunten en verlies van politiek-morele geloofwaardigheid zetten het systeem namelijk steeds meer onder druk. De zelfverbranding van dominee Oskar Brüsewitz als protest tegen de voortgaande discriminatie van christenen in 1976 en de daaropvolgende lastercampagne tegen Brüsewitz in de media markeerden het begin van de ontwikkeling van oppositiegroepen binnen de kerk.

Deze 'basisgroepen' waren zowel ontevreden over het DDR-regime als over de volgens het te coöperatieve en slappe houding van de kerkleiding, die met het oog op de escalatie van de situatie de daad van Brüsewitz als een uiting van een psychiatrische patiënt hadden beschreven. In steeds meer kerkgemeenten kwamen deze kritische gemeenteleden, veelal jongeren, bijeen, vaak gesteund door de lokale dominees. De activiteiten van de vredes- en oppositiegroepen binnen de kerk trokken een zware wissel op de verstandhouding tussen de kerk en het regime.

Verstarring en protest

Twee thema's waarop de onoverbrugbare tegenstellingen tussen kerk en staat zich de jaren zeventig en tachtig het meest toespitsten - namelijk het onderwijs en de militarisering van de samenleving - hield de DDR-leiding stelselmatig buiten de gesprekken met de kerk. Juist de militarisering van de samenleving, die zich vooral in het onderwijs manifesteerde, leidde tot het verlies aan geloofwaardigheid van het zogenaamd vredelievende regime en tot ontwikkeling van een proteststemming onder de jongeren.

De opkomst van de eerste Oost-Duitse oppositiegroepen in de

'afbeelding afkomstig uit tiet propaganda-boekje: 'Die DDR stellt sich vor' uit 1979. "Auf Demonstrationen und Versammlungen bekennen die Bürger der DDR itiren festen Willen für die Aktivierung einer breiten anti-Kriegsbewegung"

jaren zeventig is onlosmakelijk met de evangelische kerken verbonden. Binnen de veilige kerkmuren discussieerden jongeren over de afkeer van geweld, het ontduiken van de dienstplicht en over vrede. Sinds 1978 was op de middelbare scholen het vak Wehrkunde (krijgsleer) in het lesprogramma opgenomen. Veel jongeren vatten de verplichte paramilitaire oefeningen op het schoolplein op als een verraad aan de socialistische idealen. De kerkleiding en de kerkelijke jeugdwerkers wierpen zich op als spreekbuis van de kritische studenten en scholieren. Zij wreven de machthebbers onder de neus dat de gevechtstrainingen niet strookten met de officiële vredespropaganda van de SED.

Met de 'vrije vakbond' Solidariteit in Polen als voorbeeld in gedachten, namen enkele honderden Oost-Duitsers het initiatief tot de oprichting van (kerkelijke) vredesgroepen. Ze organiseerden kerkdiensten met bluesmuziek tegen de atoombewapening en droegen badges met een ploeg en de bijbeltekst 'Van zwaarden in ploegscharen'. Toen de SED-leiding deze badges verbood, hadden ze voortaan een kale ronde plek op de revers van hun jas. Daar was moeilijk iets tegen in te brengen.

Waarom nam de Oost-Duitse evangelisch-lutherse kerk het risico deze groepen financieel, materieel en personeel te ondersteunen? Ondanks de introductie van het begrip '*Kirche im Sozialismus*' was een groot deel van de kerkleiding van mening dat het contact met de machthebbers niet te innig mocht worden. Volgens veel theologen waren de vredesgroepen de eigenlijke dragers van het socialistische gedachtengoed.

Het regime was niet gelukkig met deze kerkelijke stellingname en de bescherming van de oppositiegroepen. Uit de stasi-dossiers blijkt dat de SED-leiding de kerk ervan beschuldigde het staatsmonopolie op de interpretatie en uitvoering van het socialisme aan te vallen. De

partij spoorde de kerken weliswaar aan om zich voor de 'vredespolitiek' in te zetten, maar nam direct strafmaatregelen tegen afwijkende ideologische standpunten. Daarnaast paste de stasi op grote schaal 'verdeel- en heerstechnieken' binnen de kerk toe: 'loyale' en 'realistische' kerkleiders werden beloond met subsidies en buitenlandse uitstapjes; 'kritische' en 'reactionaire' krachten werden zoveel mogelijk tegengewerkt door de vele *Inoffizielle Mitarbeiter* (verklikkers) die de stasi binnen de kerken rekruteerde (in 1987 waren er 156 IM's in de kerken werkzaam).

Nadat in 1983 in de Bondsrepubliek middellange-afstandsraketten waren gestationeerd, verloren de vredesgroepen aan betekenis. Het verzet tegen het NAVO-dubbelbesluit was mislukt, ook de protesten tegen de bewapening aan Sovjetzijde hadden niets opgeleverd. Er kwamen wel nieuwe discussiethema's bij: milieu, mensenrechten en vrouwenemancipatie - stuk voor stuk heikele thema's in de DDR. Maar vooral door het aantreden van Gorbatsjov in 1985 groeide het aantal burgerbewegingen en oppositiegroepen in de hele DDR.

De contacten tussen kerkleiding en SED verkilden, maar ook de relatie tussen de kerk en de oppositionele groepen verslechterde in de tweede helft van de jaren tachtig. Terwijl de oppositie zich steeds openlijker inzette voor vrijheid van meningsuiting en andere democratische grondrechten, zetten hoge kerkelijke functionarissen de hakken in het zand: 'de kerk is er wel voor iedereen, maar niet voor alles', formuleerde bisschop Werner Leich zijn bezwaren tegen de kerkelijke oppositieactiviteiten.

De spanningen in de DDR namen toe. Honecker keurde perestrojka en glasnost openlijk af en probeerde de Sovjet-Unie zelfs een lesje te leren in dogmatisch marxisme-leninisme. De schappen werden leger en de repressie steeds groter. In 1987 lagen er ruim 100.000 aanvragen voor een visum op de SED-bureaus. In april van datzelfde

de jaar stelden enkele leden van de synode (het 'parlement' van de BEK) de harde politiek van de SED en indirect zelfs het bestaan van de Muur openlijk aan de kaak. De partij verkondigde onmiddellijk dat de kerk de zogenaamde 'weg van de zesde maart 1978' verlaten had. In oktober 1987 en in januari 1988 opnieuw werden een aantal arrestaties uitgevoerd. Kerkelijke demonstranten die aan de jaarlijkse Rosa-Luxemburgmars op 15 januari deelnamen voerden plakaten met zich mee met een citaat van Luxemburg: 'De vrijheid is altijd de vrijheid van de andersdenkenden!' De stasi arresteerde 160 demonstranten, wat in verschillende steden tot de eerste spontane solidariteitsacties leidde. De arrestaties konden het tij niet meer keren. Volgens Erich Mielke, de Stasi-chef, vormde de kerkelijke oppositie in 1988 de grootste bedreiging voor de stabiliteit van de DDR.

Een protestantse revolutie?

In mei 1989 legden oppositionelen het politieke en morele bankroet van het SED-regime bloot. Tijdens de gemeenteverkiezingen bewaakten zij in verschillende steden de stemlokalen constateerden zij dat er op grote schaal gesjoemeld werd. Nieuw was dat dit al lang bekende kiezersbedrog nu voor het eerst openlijk aan de kaak werd gesteld. Door dit protest werd het politiek-morele failliet van de regering voor iedereen duidelijk zichtbaar en groeide de oppositie. Na de onofficiële opening van de Oostenrijks-Hongaarse grens op twee mei nam het aantal personen dat 'stemde met de voeten' onrustbarend toe. Veel kritische dissidenten en kerkelijke leiders beschouwden de vluchtelingen als verraders. Zij vonden dat de DDR van binnenuit hervormd moest worden. Toch werd juist door de massaliteit van het aantal DDR-burgers dat wenste te vertrekken de speelruimte voor de oppositiegroepen en voor verzet vergroot.

Kerkdienst voor de tijdens de Rosa-Luxemburgmars gearresteerde demonstranten in de Oost-Berlijnse 'Gethsemane-Kirche'.

In de zomer besloten de oppositiegroepen de veilige muren van de kerk te verlaten en zelfstandig als politieke oppositie op te treden. Dat kwam ook door de fiouiding van de kerkleiding die ervoor terugdeinsde om de regering openlijk af te vallen. De oppositieleiders besloten onafhankelijke burgerrechtspartijen op te richten. De respons van de bevolking op de nieuwe burgerbewegingen als het *Neues Forum*, *Demokraie jetzt*, *Demokratischer Aujbruch* en de opnieuw opgerichte SPD was groot.' Eindelijk durfde men zich te uiten. Gebeds- en discussiebijeenkomsten werden druk bezocht. Op vijftieng september namen meer dan vijfduizend mensen deel aan de maandagsdemonstratie in Leipzig, één week later trokken al meer dan twintigduizend demonstranten door het centrum van Leipzig. Het hoogtepunt bereikte men op vier november in Berlijn: Meer dan een half miljoen mensen verzamelden zich op de Alexanderplatz en eisten een einde aan de onderdrukking. Vijf dagen later viel de Muur.

Direct na de val van de Muur was meteen de geest van de eenwording uit de fles. Kerk, oppositie en SED verloren aan betekenis. Tijdens de eerste vrije verkiezingen in maart 1990 behaalden de voormalige burgerrechtbewegingen gezamenlijk slechts een krappe drie procent van de stemmen. Bitter vatte een voormalige dissident de resultaten samen: 'In plaats van democratie, hebben de burgers Duitsland en de D-mark gekozen'.

De Wende van 1989/1990 werd niet veroorzaakt door kerkelijke bewegingen of protestantse dissidenten. Hoewel er tijdens de revolutiemaanden veel theologen en kerkelijke medewerkers actief waren en de protestcultuur duidelijk protestantse elementen vertoonde, werkte de religieuze affiniteit van de oppositieleiden eerder in hun nadeel. De oppositie bleef als het ware te lang in de kerk 'hangen' om zich vroegtijdig als een echt politiek alternatief voor de

1. De SPD was in 1946 gedwongen samengegaan met de KPD in de SED.

Maandagsdemonstratie in Leipzig op 16 oktober 1989.

bevolking te kunnen manifesteren. Kerk en oppositie hielden nog vast aan de hoop op een verbeterd socialisme, toen het socialisme bij de mensen op straat allang in diskrediet was geraakt.

Voorwaarde

De houding van het SED-regime ten aanzien van de kerken werd door drie elementen gekenmerkt; atheïstische propaganda, pogingen de christen voor de DDR te mobiliseren en de verdeel- en heerstactiek. Na 1953 beëindigde het regime de koers van directe confrontatie en schakelde over op een combinatie van atheïstische propaganda en differentiëringsmaatregelen. In de jaren tachtig probeerde het regime de kerken, die immers een loyaliteitsverklaring hadden afgegeven, in te schakelen voor de socialistische politieke doeleinden en voor stabilisering van de samenleving. Tegelijkertijd namen de inspanningen van de SED-leiding toe om de kerk 'conspiratief' met behulp van de stasi te controleren en te beïnvloeden in de loop van de jaren tachtig toe.

De kerken reageerden op verschillende niveaus op de kerkpolitieke dwangmaatregelen en beïnvloeding door het SED-regime. Zij beleden officieel hun loyaliteit aan het socialisme, maar gebruikten deze loyaliteitsverklaring tegelijk als hefboom om concessies op religieus en maatschappelijk gebied af te dwingen. Het hoogtepunt van de staat-kerkverhouding vormde het 'Grundsatzgespräch' in 1978. Daarna bleek hoezeer kerk en staat van mening verschilden over de interpretatie van dit gesprek. De staat ging er vanuit voortaan met een genuïlkorfde kerk van doen te hebben. De kerken namen dit gesprek daarentegen als bewijs voor hun geaccepteerde maatschappelijke positie.

Vanaf begin van de jaren tachtig werd duidelijk dat de kerk niet alleen een stabiliteitsfactor, maar ook in toenemende mate een risi-

<p><u>Literatuur:</u> Basse, Ottokar (uitg.), <i>Kirche Im sozialistischen Gesellschaftssystem. Begegnungen, Erfahrungen, Einsichten</i>, Zolliko, 1986. Baum, Gregory, <i>The Church for Others. Protestant Theology in Communist East Germany</i>, Grand Rapids/Campbridge 1996. Besier, Gerhard, <i>Die evangelische Kirche in den Umbrüchen des</i></p>	<p><i>20. Jahrhundert's. Gesammelte Aufsätze Band 2: Von der ersten Diktatur in die zweite Demokratie</i>, Neukirchen-Vluyn 1994. Besier, Gerhard, <i>Der SED-Staat und die Kirche. Höhenflug und Absturz</i>, Berlin/Frankfurt am Main 1995. Besier, Gerhard, <i>Der SED-Staat und die Kirche 1969-1990. Die Vision vom 'Dritten</i></p>	<p><i>Weg', Eerlin/FfanTffurt am Main 1995.</i> Beumer, Jurjen en G.H. ter Schegget (red.), <i>Een theologisch portret</i>, Baam 1986. Brinkman, Martien E., <i>Karl Barth's socialistische stellingname</i>, Baam 1982. Dahn, Horst (uitg.), <i>Die Rolle der Kirchen in der DDR. Eine erste Bilanz</i> München 1993. Demke, Christoph,</p>	<p><i>Manfred Falkenau'n Helmut Zeddies (uitg.), Zwischen Anpassung und Verweigerung. Dokumente aus der Arbeit des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR</i>, Leipzig 1995. Enquete-Kommission 'Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland, <i>Kirchen in der SED-Diktatur Band VI/1 en 2</i>, Frank-</p>
--	---	--	--

cofactor voor de SED-heerschappij betekende. Voor stabilisatie en korte-termijnverbuchting van de economische knelpunten zorgden weliswaar nog de transfer-activiteiten en de financiële ondersteuning van de zusterkerken in het Westen, die harde valuta de DDR binnen sluisden. Ook riepen de kerken tot het laatste toe op tot hervormingen binnen het kader van de DDR. In hun kritische loyaliteit aan de staat probeerden de kerken hun leden emigratie naar de BRD af te raden en hen voor de DDR te behouden.

Tegelijkertijd was het bestaan van de kerk op zich zelf al een ondermijning van een regime dat de pretentie had, heel het volk te vertegenwoordigen en de ideologische alleenheerschappij te bezitten. Het politieke effect van het bestaan van onafhankelijke kerken binnen een regime met dergelijke totahtaire pretenties was het ontstaan van centra van andersdenkenden, van oppositie en van een alternatieve cultuur.

Zonder de kerkleiders en theologen vrij te willen pleiten die zich te veel met het DDR-regime hebben ingelaten, kan als conclusie gesteld worden dat de kerken een wezenlijke voorwaarde voor het ontstaan van oppositie en protest vormden. De kerken zijn de omwentelingen van 1989/1990 weliswaar niet zelf begonnen, maar ze hebben ze intensief begeleid en vreedzaam vormgegeven. Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat de politiek van de SED om de kerken als maatschappelijke factor terug te dringen succesvol is geweest, ook in vergelijking met het gesecculariseerde West-Duitsland. Bedroeg het aandeel van evangelisch-lutherse kerkleden in 1950 nog tachtig procent van de bevolking, in 1989 lag dat aandeel op vierentwintig procent. Nadat de massademonstraties voorbij waren en de kerken weer in hun normale rol terugvielen, waren de kerkbankjes in de nieuwe deelstaten van de Bondsrepubliek hoofdzakelijk leeg.

<p><i>furt am Main</i> 1995. Graaf, Beatrice de, <i>Eine protestantische Revolution? Die Rolle der ostdeutschen e- vangelischen Kirche in der Wende 1989/ 1990, scriptie Univer- siteit Utrecht</i> 1998. Hebly, J.A., <i>Kerken in Oost-Europa. De pro- blemen van de kerken in een kommunisti- sche samenleving,</i> <i>Baarn</i> 1975. Hebly, J.A., <i>Kerk in het</i></p>	<p>'socialisme, 'Gezichts-^ punten en stellingna- me van een evangeli- sche bisschop in de DDR, <i>Baarn</i> 1979. Henkys, Reinhard (uitg.). <i>Die evangeli- schen Kirchen in der DDR. Beitrage zu einer Bestandsaufnahme,</i> <i>München</i> 1982. Henkys, Reinhard, Christen in Oost- Duitsland (vertaald door A.C. Bronswijk), 's-Gravenhage 1986.</p>	<p>Kaiser, GéWen EwaTd Frie (uitg.). <i>Christen, Staat und Gesellschaft in der DDR, Frankfurt am Main</i> 1996. Kirche von Unten (KVU) Berlin (uitg.), <i>Wunder gibt es immer wieder Fragmente zur Geschichte der Offen- en Arbeit Berlin und der Kirche von Unten,</i> <i>Berlin</i> 1997. Maser, Peter, <i>Die Kir- chen in der DDR,</i> <i>Bonn</i> 2000.</p>	<p>Pollack, Dettlef en Dieter Rink (uitg.), <i>Zwischen Verweige- rung und Opposition.</i> <i>Politischer Protest in der DDR 1970-1989,</i> <i>Frankfurt am Main</i> 1997 Stoipe, Manfred, <i>Schwieriger Aufbruch,</i> <i>Berlin</i> 1992. Weber, Hermann, <i>Ge- schichte der DDR,</i> <i>München</i> 1999.</p>
--	---	---	--